

CAELESTIS HARMONIA

Szendrei Janka

O pater pie Paule!

Alleluja Remete Szent Pálhoz

A magyar alapítású, XIII. században keletkezett remeterend nem magyar fundátorairól, hanem a remetesség egyik ősatyjáról, a remete életmód klasszikusáról, thébai Szent

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizene-történeti osztályának vezetője, a LFZE egyházzene-tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára.

Pálról nevezte el magát. Ez volt már az egyik alapító, boldog Özséb szándéka, amelyet ő maga ki is fejezett IV. Orbán pápa előtt, mikor rendjére az első jóváhagyást kérte nála (1263). Bár később a név tekintetében többféle kezdeményezés érvényesült, végül a magyarországi remeték véglegessé vált elnevezése valóban *Ordo Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae* lett, melyből rövidítve századokon át csak pálosoknak hívták őket. A Remete Szent Pálra való hivatkozás jól megfért azzal, hogy a pálosok, mint arra már eredetük predesztinálta őket, s mint azt Róma 1308-ban elismerte, Szent Ágoston regulái szerint élő szerzetesek legyenek. Az ágostonos regula mellé még saját státútumokat és konstitúciókat is alkottak életük szabályozására. Hosszabb történeti folyamat eredményeképpen végső soron egy igen eredeti, a legjobb nemzetközi szerzetesi hagyományokban gyökerező, de a magyar viszonyokra érzékenyen reagáló rendet teremtettek maguknak. Mintaképüknek, pártfogójuknak, Remete Szent Pálnak kiemelt tiszteletében egész történetük alatt kitartottak. Mégis, tetőpontjára akkor hágott a Remete Szent Pál-kultusz, mikor 1381. november 14-én Nagy Lajos király, a pálosoknak elkötelezett híve és bőkezű mecénása, elhozatta számukra Velencéből Remete Szent Pál ereklyéit, földi maradványait. A translatio a rend főkolostorát, az akkor újonnan épült Budaszentlőrincet gazdagította, s tette nemcsak rendi vagy országos, hanem egyben nemzetközi jelentőségű központtá.

Hogyan kerülhetett sor ilyen eseményre? Az ereklyék 1169-ben Egyiptomból előbb Bizáncba, majd onnan 1240-ben Velencébe jutottak. 1378-ban háború dúlt Genova és Velence között, melyben a magyar király Genovát támogatta. A háborút lezáró torinói békeszerződés aláírása a diósgyőri várban történt 1381-ben, ez a szerződés tartalmazta a megállapodást az első remete hamvainak átadásáról Magyarországnak. (Mindenesetre a fejedelmek elváltatva előbb Rómába, majd Csehországba került, s csak 1523-ban jutott II. Lajos alatt szintén Budaszentlőrincre.)

Az 1381-es translatio hírére a pálos rend központja, a budai Hárshegy aljánál lévő Szent Lőrinc-kolostor, vagyis Budaszentlőrinc egyben nemzetközi hírű

kultuszközponttá, zarándokhellyé változott. Számos csoda történt az ereklyénél. Ennek számára az 1480-as években csodálatos faragott márvány szarkofágot, síremléket készítettek, majd 1492-ben azt külön sírkápolnában helyezték el. Gazdag adományok segítségével felvirágzott a kolostor, kiváló művészek dolgoztak rajta, a főoltárt és környékét, még a kórus padozatát is különböző színű márványlapok borították... A már meglévő januári Szent Pál-ünnep mellett a szent novemberi translációjának napját is ünnepélyes liturgiával tüntették ki, s a kolostor prédikátorával, Hadnagy Bálinttal megírták Remete Szent Pál „hiteles” életrajzát (megjelent Velencében 1511-ben).

Mintegy 150 évig imádkozhattak a pálosok atyjuk lábainál, örvendezve, hogy jelenlétének látható jele is van. Akkor azután 1526-ban a törökök feldúlták, felégették a budaszentlőrinci anyakolostort, összetörték a művészet alkotásait, felgyújtották az épületeket, elégették mintegy 1000 gulden értékű könyvet, vagyis egy hatalmas értékű könyvtárat. Szent Pál ereklyéjét a remeték Trencsénbe menekítették, de már 1527-ben, az ottani vár égésekor elpusztult.

A márvány szarkofág nemzetközi híru műalkotás volt, mégis könnyen porrá lett. De a török időket túlélte maga a pálos rend, a ferencesekhez hasonlóan, nagy veszteségekkel, mégis a folyamatosságot megőrizve. A reformáció kihívásai belső reformot inspiráltak a rendben már az 1600-as évek elején, s ebben erős támaszt jelentettek az egykori budai centrum „gyermekei”, az el nem pusztított távolabbi kolostorok (például Lepoglava, Róma, Częstochowa). Így Remete Szent Pál kultusza a rendi kezdetek óta töretlennek mondható. Egybeforrott a pálos történelemmel, s napjainkig eleven maradt az a belső devóció, melynek a kultusztárgyak csak halvány jelei.

Ebben a kontextusban kellene Remete Szent Pál liturgikus tiszteletének emlékei után kérdeznünk. A mintegy „magyar szentté” fogadott ősatya énekes liturgiájának bizonyára vannak részei, melyek nem külföldön készültek, hiszen —bár az ő alakja általánosan népszerű volt— liturgikus tisztelete másutt nem érte el a magyarországi rendben tapasztalható intenzitást. Minden olyan liturgikus emléknek, melyet a rend által használt írásos forrásokban jegyeztek fel Remete Szent Pálról, van magyarországi liturgia- és zenetörténeti vonatkozása a használat oldaláról, de lehet magyar vonatkozása az alkotás oldaláról is. S fontos számunkra az is, hogy minden ilyen emléknek jelentősége van a rend jelenkori, immár sokadszori újjáéledése és önazonosságtudatának hiteles megformálása szempontjából.

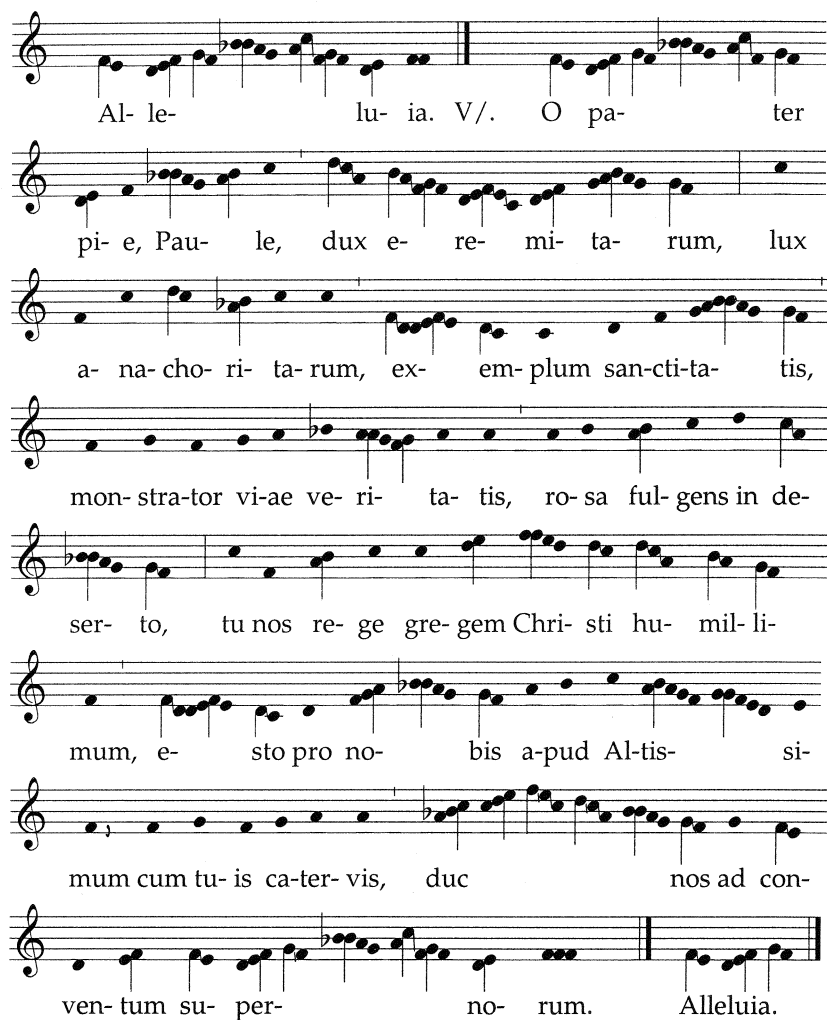
Jelentős szakirodalom foglalkozott már a szent offíciumaival, a januári ünnepre szánt, s a translációs napra rendelt históriákkal. Megjelentek kottás átírásban a januári ünnep antifónái (MonMon V), hamarosan várható a responzóriumok közlése is. A translációs ünnep offíciumának nem maradt fenn kottás lejegyzése, ez a késői zsolozsma talán nem is éneklésre készült. Lassan szemünk elé kerül tehát a teljes hagyaték, szöveg és dallam együtt, s megindulhat az anyag elemzése.

Más, kissé rosszabb a helyzet Remete Szent Pál miséit illetően. A két ünnep csaknem közös miséjének propriumát már Török József disszertációja közölte (az ősynomatvány-misszále alapján). Commune confessorum-tételekből válogattak, s csak egyetlen saját liturgikus tétele volt a misének, az Alleluja. Ezt mindkét ünnepre előírták. Török József disszertációjában olvasható volt a saját Alleluja szövege (106.), de kommentár nem csatlakozott hozzá. A dallam máig ismeretlennek számít.

Ezt az alleluját szeretném most teljes egészében, vagyis szöveggel-dallammal visszaadni Remete Szent Pál mai tisztelőinek.

Az Alleluja szövegét már a XIV. század végéről dokumentálni tudjuk. Megvan a göttweigi 234-es kéziratos pálos misszáléban: *Alleluia. O pater pie, Paule, dux eremitarum, lux anachoritarum, exemplum sanctitatis, monstrator viae veritatis, rosa fulgens in deserto, tu nos rege gregem Christi humillimum, esto pro nobis apud Altissimum cum tuis catervis, duc nos ad conventum supernorum.* (fol. 135^v) Magyarul talán így mondanánk: „Ó, kegyes atya, Pál, remeték vezére, anakoriták világossága, szentségnek példája, az igazság útjának megmutatója, sivatagban ragyogó rózsza! Te kormányozz minket, Krisztus kicsinyke nyáját, seregeddel együtt jáj közben érettünk a Magasságbelinél, vezess minket az égiek gyülekezetébe!” Az Alleluja XIV. század végi feljegyzését több középkori szöveges dokumentum is követi, kéziratos és nyomtatott misszálékból egyaránt. Jól kirajzolódik a darab folyamatos hagyományozása, mégis csalódást okoz a forrásokból feltáruló lép. Csalódást, mert dallamot egyik forrás sem tartalmaz — graduále műfajú, vagyis kottásra tervezett pálos szerkönyv ugyanis nem maradt ránk a középkorból, csak fragmentum formájában. Így a középkori könyvhagyaték alapján nem is tudtuk megszólaltatni e szépen fölépített, átgondolt szöveget.

A pálosok hagyományőrzésének, erős identitástudatának köszönhetően azonban mégis megvan a dallam is. Bár a rend középkori liturgiájának véget vetett az 1600-as év, a római rítus rendi bevezetésének éve, a rítusváltáskor a saját pálos szentek kultuszával kivételt tettek, azt befolyásolni semmivel nem akarták. Az átvett római rítusban ugyan nem volt Remete Szent Pálról saját Alleluja, a pálosok azonban úgy gondolták, hogy rendi szentjeik régi énekeivel kiegészíthetik a római rítust. Meg is tették ezt, s így XVII–XVIII. századi graduáléikban változatlanul, középkori formában hozzák saját nagy ünnepeikhez a liturgikus énekanyagot. Már az 1623-ban írt újhelyi pálos graduáléban (Budapest, Egyetemi Könyvtár A 115, fol. 48^v–49) megvan tehát kottázott dallammal együtt a szép Remete Szent Pál-Alleluja. Így hangzik:

Al- le- lu- ia. V/. O pa- ter
 pi- e, Pau- le, dux e- re- mi- ta- rum, lux
 a- na- cho- ri- ta- rum, ex- em- plum san-cti-ta- tis,
 mon- stra- tor vi-ae ve- ri- ta- tis, ro- sa ful- gens in de-
 ser- to, tu nos re- ge gre- gem Chri- sti hu- mil- li-
 mum, e- sto pro no- bis a- pud Al- tis- si-
 mum cum tu- is ca- ter- vis, duc nos ad con-
 ven- tum su- per- no- rum. Alleluia.

Most, a darab eléneklése után válik világossá, hogy ügyes szerző igen jól sikerült alkotásáról van szó. A hangok sora nem abszolút új találmány — akkor talán nem is volna liturgikus dallam. A középkor egyik, a XIII. század óta ismert dallammodelljéhez nyúlt a szerző, ahhoz, melyet legismertebb szövege alapján *O consolatrix pauperum*-dallamnak nevezünk. Nem kontrafaktumot gyártott erre a Mária-Allelujára, hanem szabadon építkezett sokat forgatott dallammodelljének elemeiből. Az építkezés igen jól sikerült, a dallam a szöveg felépítését követve annak plasztikus formát ad, a szöveg tartalmi súlypontjai a zenei csúcspontokkal egyesülnek.

Több száz újraszövegezés készült erre a dallammodellre a középkor utolsó két-három századában. Minden újraszövegezés új darab alkotását jelenti. Soha nem volt lehetőség a mechanikus ráhúzásra, újabb és újabb, mindig másképpen felépített prózai szövegek kapcsolódtak a dallam laza sorrendben összeállított motívikus anyagával. A jelentős nagyságú dallamhagyatékban vannak egymáshoz közelebb álló variánsok, s vannak magányos példányok is, egyéni felépítéssel.

Nem tudjuk biztosan, hogy a Remete Szent Pál-Allelujának mi volt a közvetlen mintája — volt-e egyáltalán konkrét mintadarab szerzőjének gondolatában, vagy csak a modell általános lehetőségeit tartotta fejben az alkotás során. Annyi bizonyos, hogy számos, ugyancsak *O consolatrix*-ra készült darab maradt fenn a magyarországi középkori gradualék lejegyzésében, s köztük több éppen a magyar szentek tiszteletére készült. Ilyen volt például a Szent István király ünnepére szánt Alleluják közül több is, a pálos verzió is (ld. Szendrei Janka Szent István-Allelujákról szóló tanulmányát!) Vagyis a késői hazai gyakorlatban a cantus planus szerzői többször bizonyították, hogy ügyesen kezelik az *O consolatrix*-modellt. A Remete Szent Pál-Alleluja esetében a szöveg felépítése okozza, hogy az ismert rokon darabokhoz képest maga egyéni arculatot mutat. Az *O consolatrix* általában hosszú prózai sorokból áll, s nem rövid egységek sorolásából, mint a Szent Pál-Alleluja első fele, amellel eredeti melodikus anyaga rövidebb is, mint amit a Szent Pál-Alleluja megkíván (ld. emiatt a magas dallamsor kétszeres használatát).

Vajon magyarországi szerző műve lenne a szép Remete Szent Pál-Alleluja? Lehet, annál is inkább, mert az Alleluják kétkötetes összkiadásában, ahol pedig az *O consolatrix*-típus különösen gondosan van dokumentálva, nem szerepel. Európában máshol, úgy látszik, nem ismerték. S vajon, ha magyarországi eredetű, hol keletkezhetett? Sem a világi egyházi, vagyis egyházmegyes tradíciókban, sem más rendek misekönyveiben, így ágostonos remetéknél sem találtuk meg, csak azoknál, akik a középkor után is fenntartották. Pálos liturgia igényelte ezt az Alleluját, pálos lehetett az alkotó is. Vajon Budaszentlőrincen lakott? Béke poraira.

Említett irodalom

Missale Paulinorum s. 14/ex, Göttweig, Stiftsbibliothek cod. 234.

Újhelyi (Sátoraljaújhely) romanizált pálos graduále (1623). Budapest, Egyetemi Könyvtár A 115.

MonMon V = *Monumenta Monodica Medii Aevi* Band V, *Antiphonen*. Hrsg. von László Dobszay und Janka Szendrei. Teilbände 1–3. Bärenreiter 1999.

MonMon VIII = *Monumenta Monodica Medii Aevi* Band VIII, *Alleluia-Melodien* II, ab 1100. Hrsg. von Karlheinz Schlager. Bärenreiter, 1987.

Dr. Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Budapest 1977.

Szendrei Janka: *A Szent István alleluják dallamai*. Zenetudományi Dolgozatok. Budapest 1989. 7–35.

Festa Decbris

S. Nicolai. Intro. Statutei: fol 2 Alla: iustus ut fol 8 Coio
 semel urauit: fol. S. Ambrosij. Intr: In medio Eccles Alla Tu
 rauri dñis fol 3 Com. semel urauit fol. Conceptio B. M. V.
 ora ut in Nati: eiusde fol. Thomæ Apli: Intr. Mihi
 autem fol 1 Alla. Gaudete iusti fol 6 Coio. Mite manu fol 20

In festo S. Pauli primi Pie

mitte Patris nostri. Intr. Os iusti fol 7

Mitite manus vestras
 illa v. lilia. **D**uca v. v. a. ter pie
 Paule dux Ere mitarum lux anachoritar e v.
 xempli. Lanchitas moltrator uie ueritatis rolatulges
 indelicti totius rege gregem Christi humilimi culto
 pro bis apud altissimi cui tuus cateruis duc v. v.

49
 uis fol 3
 nos ad conuentu supernorum. v. v. Co Beatus lex